

KAPITTEL 4

Embetskjøpmennene i Danmark og Norge på 1600-tallet

Øystein Rian

Universitetet i Oslo

Abstract: Merchant officials in Denmark and Norway in the 17th century

In the 17th century, both foreign trade and taxation grew strongly in Norway. There was a relationship between these two phenomena, and the interaction between them resulted in the creation of a new elite in Norwegian towns. Officials of the Crown had the difficult duty of enforcing steep tax increases, which in fact exceeded the growth in trade. The executors of taxation were the servants of the county governors, namely the bailiffs. Both the governors and the bailiffs came mostly from Denmark. The bailiffs were usually merchants' sons from Danish provincial towns. In Denmark, merchants in these towns organized trade for the local nobility. Now they did the same in Norway. The largest financial transactions took place in the capital of the monarchy, Copenhagen, in interactions between high-ranking officials and merchants, which generated large fortunes for those who took part in them. What happened in Denmark was reflected in Norwegian towns. The largest concentration of accumulated wealth could be found in the three principal cities: Bergen, Kristiania and Trondheim, but the interaction of Crown revenue and trade was widespread in towns where the county administration was situated as well. In this chapter, the main focus is on the administrative centre of Bratsberg county (now Telemark), Skien. The bailiffs of the county had spectacular careers as merchants and entrepreneurs in the lumber trade. This was based on their relationship to the peasants as tax collectors. The peasants paid the taxes in timber, which the bailiffs processed into different kinds of building materials, mostly in sawmills, producing boards for shipment to England, the Netherlands and other countries. After they resigned as bailiffs, they continued to participate in this trade, in combination with other official functions in the management of the town and the county. Similar career trajectories were pursued in other Norwegian towns during the 17th century. The 18th century witnessed the growing separation of Crown officials from trade.

Keywords: merchant officials, career trajectories, bailiffs, trade, management of town

Sitering: Rian, Ø. (2022). Embetskjøpmennene i Danmark og Norge på 1600-tallet. I K. Dørum (red.), *Hvem styrte byene? Nordisk byhistorie 1500–1800* (kap. 4, s. 107–132). Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.149.ch4>
Lisens: CC-BY-NC-ND 4.0

Et nytt perspektiv på norske eliter på 1600-tallet

Begreper er uhyre viktige i historie. Her vil jeg ta utgangspunkt i den tradisjonelle inndelingen i sosiale hovedgrupper i det tidlige nytids-samfunnet: adel, embetsmenn, borgere og bønder. Denne kategoriseringen var til 1980-årene gjengs i omtalen av styringsforhold, næring, handel og jordeiendom. Viktige impulser fra seinere historie bidro til å fastholde denne sosiale inndelingen i tidlig moderne historie. 1800-tallets samfunnsforhold inspirerte til å se på embetsmenn og borgere som klart forskjellige sjikt, og i marxismens historiefilosofi spilte særlig adelen og borgerne helt ulike roller i utviklingen fra føydalisme til kapitalisme.

Også datidens kongemakt postulerte en sosial lagdeling i atskilte stender. Det ble gitt en rekke lover som fastslo hvilke rettigheter og plikter adel, embetsmenn, borgere og bønder hadde. Adelen sin posisjon var knyttet til ære, arv, adelsgoods og embeter. Borgernes posisjon ble knyttet til de kjøpsteder der de hadde borgerskap, med økonomiske rettigheter og plikter. De skulle styre byen gjennom byrådet, men under et kongelig formynderi.

Tidligere historikere var likevel ikke blinde for at fortidens aktører kunne opptre som mangesylere, at for eksempel adelsmenn og embetsmenn handlet med avgiftsvarer som de oppebar. Det siste poenget ble grundig påvist av Rolf Fladby i hans doktoravhandling om de norske fogdene fra 1963.¹ Men de faste standskategoriene ble fortsatt brukt. I dette kapitlet vil vi se nærmere på 1600-tallets embetsmenn og deres rolle i byeliten. Hvilken type byer utfoldet de seg i? Før vi kan si noe om det, må vi vite mye mer om embetskjøpmennene.

En forskningsoversikt

Det var før en gjengs lære at danske borgere i 1660 mannejevnt ivret for å styrke kongemakten. Dette ble gitt et skinn av faktisk autentisitet

¹ Fladby 1963, s. 134–170.

i eneveldets egne grunnleggende dokumenter, der det i et omhyggelig formulert spinn ble påstått at stendene frivillig hadde gitt fra seg makten til kongen.² Men så gav Johan Jørgensen i årene 1957–1966 et alternativt bilde av det danske borgerskapet. Det fantes et sjikt av matadorer som hadde lite felles med vanlige borgere. Matadorene var statsleverandører og profitører i det økonomiske forholdet til kongemakten. I Danmark og Norge samarbeidet de med kongens svigersønner Korfits Ulfeldt og Hannibal Sehested om dette opplegget, og begge parter sikret seg eventyrlige profitter. Jørgensen tok særlig for seg statsleverandørene og kreditorene i København og den økonomiske rollen de spilte i årene opp til 1660. Han var forsiktig med å trekke slutninger om deres politiske rolle ved innføringen av eneveldet.³ Derimot argumenterte Håkon Hovstad i 1973 for at de store statskreditorene støttet manipulasjonene som førte til eneveldet. Mens de menige borgerne var tilhengere av en kongelig sparepolitikk, var statsleverandørene interessert i en kongemakt som fortsatt brukte mye penger, til glede for kreditorene. Matadorene drev dette spillet i maskepi med kongens mest betrodd menn, mens det blant de øvrige borgerlig delegerte fantes ønsker om en stenderkontrollert kongemakt.⁴

I arbeidet med min hovedoppgave, som var ferdig i 1973 og handlet om Jens Juels stattholderskap, fant jeg at Juel hadde et tett forhold til flere av kjøpmennene i Oslo/Kristiania, i handel og andre økonomiske transaksjoner. Disse mennene kom mest fra Slesvig, særlig under keiserkrigen 1625–1629. Juel og seinere stattholdere sørget for at de ble medlemmer av byrådet. Den fremste av disse sønderjydene, Niels Toller, kom allerede ca. 1620. Han var først slottsskriver hos stattholderen på Akershus, og i 1629 utnevnte Juel ham til Kristianias borgermester. Etter det norske stendermøtet 1628, brukte Juel Toller som sin fullmektig i København for å utvirke kongelig samtykke til vedtakene på møtet. Juels og Tollers virke var altså vevd inn i hverandre, også slik at Juel sikret Toller en rekke

2 Wegener 1856–1860/1974, s. 125–143.

3 Jørgensen 1957; Jørgensen 1966.

4 Hovstad 1973, s. 158–167.

næringsbevillinger og privilegier. Alt dette gjorde Niels Toller til byens fremste og rikeste borger.⁵

Ifølge flere byhistorier fantes det liknende forhold mellom lensherrer i Norge og ledende kjøpmenn. Dermed åpnet det seg en kløft mellom borgere med gode øvrighetsforbindelser og borgere uten slike forbindelser. Edvard Bull d.e. kalte de største kjøpmennene i Kristiania tidlige kapitalister, men han underkommuniserte at de var embetsmenn.⁶

I 1979 kom Erling Rekstens doktoravhandling om krongodssalgene i Bergen stiftamt i årene rundt 1660. Embetsmennene i stiftamtet overtok 71 prosent av krongodset, og det aller meste av de 14 prosent som ble solgt til kjøpere utenfor stiftamtet gikk til embetsmenn i Danmark. Uten å komme nærmere inn på det, konstaterte Reksten at flere av stor-kjøperne drev som kjøpmenn. Det kom også indirekte fram i et utsagn om at «det rene borgerskapet» i stiftamtet bare kjøpte 2 prosent av godset. Det fantes altså borgere som ikke var «rene»; de må ha vært embetsmenn.⁷

På det nordiske historikermøtet i Odense i 1984 var maktstaten i Norden på 1600-tallet møtets hovedtema. Jeg var norsk rapportør og la hovedvekten på en kartlegging av den statsfinansielle veksten i Norge i løpet av 1600-tallet. Dette satte jeg i samband med den store veksten i antallet embetsmenn – og med en forbindelse mellom den statsfinansielle veksten og veksten i norsk utenriksøkonomi, særlig i trelastnæringen. I forsterking av Fladbys poeng i fogdeavhandlingen konstaterte jeg at fogdene og andre embetsmenn var aktive i handel, og at denne handelen muliggjorde skatteveksten. Jeg formulerte da termen *embetskjøpmann* om disse embetsmennene. Å omtale dem kun som embetsmenn, alternativt som kjøpmenn/borgere, ville fange inn bare halve sannheten om dem. Disse mennene var like fullt kjøpmenn som embetsmenn, og de var det i kombinasjon.⁸

5 Rian 1975, s. 46–47, 56–58, 84–85, 134–135, 151, 189–193, 212.

6 Bull 1927, s. 53–122.

7 Reksten 1985, bd. 1–2.

8 Rian 1984, s. 73–98.

Ove Jensen (1601-75) kom fra Danmark, der han hadde vært kongens kjøkkenskriver. I Bergen ble han en av Norges rikeste i kombinasjon av kjøpmannskap, rederi og forvaltning av store krongods, adelsgods og egne gods med møllebruk og reperbane. Som oppgjør for lån til kongen overtok han en mengde krongods. Her malt som rådmann i Bergen i 1643. Fra 1653 var han byens borgermester.

Foto: Norsk Folkemuseum. Bildet kan ikke gjenbrukes uten tillatelse.

Embetskjøpmenn og bytypologier i Bratsberg

Hvordan passer embetskjøpmennene inn i typologien av byer? Noe tyder på at de gjorde seg gjeldende i det vi kan kalle statsstyrte byer. Kirkebyer fantes ikke i Norge etter reformasjonen, men de regionale sjefene, lensherrene, var adelsmenn, så kanskje dreide det seg i hvert fall delvis om adelsbyer? Åpne konkurransebyer var det vel ikke? Og ordet 'privat' i begrepet privatiserte monopolbyer skurrer, i hvert fall så lenge embetsutøvelsen var en viktig forutsetning for kjøpmannskapet. Derimot kan det hende at de var eller at de ble nettverksbyer. Vi må åpenbart gå dypere inn i hvordan dette utviklet seg.

Jeg fikk anledning til å granske utviklingen til bunn da jeg ble norsk deltaker i det nordiske maktstatprosjektet fra 1986 til 1992. Jeg valgte å grave der jeg da befant meg, i Telemark fylke (Bratsberg len/amt). På 1600-tallet gjorde det seg gjeldende en fenomenal vekst i nye skatter og toll. Det var en stadig økning i trelasteksporten fra Skiensvassdraget og Kragerøvassdraget som gjorde denne veksten mulig. Fladbys doktoravhandling hjalp meg til å forstå hva som skjedde. Fogdene ble viktige aktører også for meg. Men mens Fladby holdt seg til fogdestillingene, gjorde jeg deres livsløp til hovedsaken. Posisjonen som fogd var et stadium i karrieren. Jeg interesserte meg også for fogdenes etterkommere. Da tegnet det seg et interessant mønster. Innehavet av fogdestillingen var kritisk viktig i disse mennenes og slektenes karriere. Fogdene gikk videre med det som hadde gjort dem til velstående menn mens de var fogder: De drev da med trelasthandel i tilknytning til skatteinnkrevningen. Handelen gav dem en plattform til å bygge videre på i kjøpmannskarrieren. De glemte heller ikke å pleie forbindelsene til kongen og embetsverket. De fikk andre embeter og mottok bevillinger, privilegier og salgskontrakter. Til gjengjeld gjorde de seg nyttige for kronen, særlig i krig, da de organiserte forsyningstjenesten for hær og flåte.⁹

I Bratsberg len var det særlig fogder i Telemark fogderi som utmerket seg med store sprang i kjøpmannskarrieren. Tollerne i Langesund og Kragerø tolldistrikt gjorde det også godt, mens suksessen til fogdene i Bamble fogderi var mer moderat. Lagmannsambetet var også en utmerket posisjon for en dynamisk kjøpmann, blant annet fordi lagstolen disponerte over flere sager i Skien. Enkelte lagmenn hadde da også vært fogder. Den geografiske avstanden fra kysten til de øvre bygdene gjorde særlig bøndene i Øvre Telemark avhengige av én kjøpmann – altså i mange tilfelle fogden. Den ene telefogden etter den andre ble så etter hvert ledende handelsborgere i Skien, mens lensherren utnevnte dem til borgermestere og rådmenn, dvs. medlemmer av byrådet i Skien. Ifølge Kristian 4.s nye kjøpstadslov av 1619 hadde lensherren den formelle myndigheten til å oppnevne medlemmer av byrådet. Fogdene var hans tjenere, så han rekrutterte til byrådet blant sine egne menn. Å sikre dem varige posisjoner var

9 Rian 1997.

en investering i en trygg framtid, også for lensherren. Dermed hadde han pålitelige folk å støtte seg til når det røynt på med krevende kongelige påbud, slik som i krig, da byens merkantile elite ble mobilisert til å organisere og finansiere (forskuttere) ytelse til krigføringen.¹⁰

Embetskjøpmennene nådde toppen av politisk innflytelse i lensherretiden fram til 1662 og under den første etableringen av det nye samfunns-systemet i 1660–70-årene. Sett med våre øyne var sammenblandingen av kronens skattefinanser og privat handel meget dristig. Offisielt sett med samtidsøyne var den også det, ettersom kongen gjentatte ganger forbød fogder å drive med handel. Men kronen var avhengig av at beskatningen fungerte, slik at man fikk inn de forventede statsinntektene. Og det lyktes i Norge i denne perioden. Systemets effektivitet var viktigere enn legale hensyn. Slike hensyn ble tatt når det en sjelden gang brøt ut en mer omfattende uro i bondesamfunnet, slik det skjedde på Vestlandet og i Trøndelag før Bjelke-kommisjonen ble oppnevnt i 1632. Da var det selvsagt ikke vanskelig å finne fogder som brøt med lovens bokstav, og de verste synderne ble avsatt, ikke for handelen, men for måter den ble drevet på ved utpressing og svindel av bønder.¹¹ Systemet fortsatte videre inntil eneveldet etablerte et langt mer byråkratisk beskatnings- og revisjonssystem på slutten av 1600-tallet.

Omstendighetene avgjorde om det ble tatt et rettsoppgjør med fogder. I 1651 ble det satt i gang en kartlegging av atferden til Hannibal Sehesteds fogder i Akershus len. Det ble frambrakt et stort materiale om sammenblanding av skatteoppebørsel og fogdehandel i kombinasjon med utstrakte utpressinger av bøndene.¹² Det var en dansk riksrådskommisjon som samlet inn dette materialet. Da den vendte tilbake til København med det, hadde Sehested latt seg presse ut av alle sine embeter, og han hadde avstått hele sitt gods til kongen. Dermed var kongen fornøyd, og Sehested-kommisjonens materiale ble arkivert uten at det ble reist tiltale mot Sehesteds klienter, som fortsatte sine karrierer.¹³

10 Rian 1997, s. 72–132.

11 Fladby 1963, s. 159–164; Nielsen 1872, s. 205–244.

12 Riksarkivet. Stathaldararkivet. D.X. Ymse pakkesaker 1574–1770, pk. 15–17. Dokument frå Sehested-kommisjonen.

13 Johnsen 1909, s. 147–156.

Det var det tette patron–klientforholdet mellom lensherre og fogd som normalt beskyttet fogdene. Hvis kongen ikke var tjent med å straffe fogdene, rokket han ikke ved et system som fungerte godt også for ham. Fogdene hadde altså ryggdekning helt til topps. I Bratsberg len etterlater ikke kildene spor av at fogdene kom i vanskeligheter i perioden 1600–1660. Under eneveldet mistet de ryggdekningen lensherrene hadde gitt dem, og da ebbet fogdenes raske rikdomsdannelse ut. Selv fogdene som ble avsatt etter Bjelke-kommisjonens undersøkelser, gjorde karriere videre i det offentlig-private samrøret i Norge. Alt dette førte til at det ble etablert en ny og langt sterkere overklasse i Norge enn i de første tre generasjonene etter 1537. Hvor suksessrik denne eliten var, skal vi nå komme enda nærmere inn på.

Mønsteret som tegnet, seg var at skattebetalende bønder leverte varer i stedet for penger. Når fogder i Telemark fogderi gjorde det særlig skarpt som kjøpmenn, hang det sammen med at et *tømmer for skatt-system* var gjengs der. Fogden omsatte tømmeret i penger som ble overført til Rentekammeret i København. Først bokførte fogden bondeskatten i pengebeløp. Det tok sin tid før det ble penger av tømmeret. Fogden måtte sørge for fløting til kystnære samlingssteder. Her skaffet han seg sager som kunne skjære tømmeret til sagbord, som så ble eksportert til flere land i Europa. Fordi bøndene ikke betalte med penger, fortonte det seg som om fogden forskutterte skatten for dem – og at bøndene først gjorde opp for seg da fogden fikk inn betalingen for trelasten. Forskutteringen presset ned tømmerprisene. De ble også presset ned av fallende eksportpriser og av kronens økende fortolling av trelasteksporten. Det er sannsynlig at fogden i utgangspunktet fikk låne av lenskassen til å komme i gang. Det gikk flere år etter avslutningen av forleningene før lensherrene betalte kongen de skattepengene han skulle ha. En slik kreditt gav fogden en konkurransefordel i en tid blottet for bankvesen. Fogdene kunne dessuten få tollerne til å gi seg rabatt på tollene. Det økte kjøpmannsprofitten.¹⁴

I forhold til bøndene hadde fogden fordel av at han førte regnskapene, og bøndene ble lett ofre for juks. Det var vanlig at de kom i gjeld til fogden. Denne avhengigheten ble forsterket av fogdens posisjon som påtalemakt.

14 Breivik 1973; Rian 1997, s. 219–232.

At fogdene sikret seg rommelige fortjenester, kan sluttet av det faktum at de ble rike menn etter 5–10 års fogdetjeneste. Da sluttet de som fogder og fortsatte i mindre arbeidskrevende embeter, knyttet til lensherren og byadministrasjonen. De fortsatte som trelastkjøpmenn, og de fortsatte systemet med å forskuttere skatten for de bøndene som forble deres faste tømmerleverandører. Dette skatteforskuttingssystemet fortsatte i nye generasjoner av kjøpmenn utover på 1700-tallet.¹⁵

Utviklingen i sagbruksnæringen var en viktig faktor i embetskjøpmennenes suksess. I Bratsberg len lå de fleste større eksportsagene på kronens grunn, åtte drevet av lensherren for kongens regning, de øvrige ble leid ut til sagbrukere for en beskjedne avgift. Embetskjøpmenn sikret seg det store flertall av leiekontraktene. Kronen bestemte dessuten hvilke sager som fikk produksjons- og eksporttillatelse, for det meste sager der embetskjøpmenn hadde skaffet seg leiekontrakter, utstedt av lensherren og stadfestet av kongen. Småsager på perifere steder, drevet av bønder eller borgere uten forbindelser, mistet driftstillatelse og ble lagt ned.¹⁶

Byrådet i Skien var bemannet av tidligere fogder som var framgangsrike kjøpmenn og andregenerasjons etterkommere etter embetskjøpmenn, samt enkelte inngiftede kjøpmenn, blant annet med nederlandsk opphav. I samarbeid med lagmannen og under ledelse av de to borgermestrene representerte byrådet de merkantile interessene til Skiens-eliten, normalt ved hjelp av supplikker, i årene 1628–1661 med deltakelse i flere stendermøter. Ved overgangen til eneveldet brukte de som virksomt argument den innsatsen som Skiens-eliten hadde gjort under krigene 1657–1660, i organisering av forsyningstjenesten, i skattebetaling og i lån til kronen. Arbeidet med å skaffe nye kjøpstadsprivilegier ble startet på arvehyllingsmøtet i Kristiania i august 1661, fortsatt og fullført i forhandlinger i København i 1662. Disse forhandlingene sikret Skien-borgerne enerett på trelasthandel i deres distrikt, knesatt som allmenn lov etter liknende forhandlinger i København med representanter for byeliten i de norske kjøpstedene.¹⁷

15 Breivik 1973; Rian 1997, s. 72–85.

16 Rian 1997, s. 305–325.

17 Johnsen 1906, s. 246–352; Meddelelser 1870, s. 28–183, Norske supplikker 1660–1662, bd. 1, 1988.

I 1661 oppnevnte kongen i hvert lagdømme en kommisjon av landkommisærer som skulle takserer beskatningsgrunnlaget i distriktet – det var i stor grad de samme mennene som var byenes representanter i forhandlingene om byprivilegiene. I Skien lagdømme var det fire tidligere fogder som nå var framgangsrike kjøpmenn med embeter i bystyringen som utførte takseringen. Det gjorde de på en måte som bagatelliserte skogressursene i Bratsberg, noe både kjøpmenn og bønder hadde glede av.¹⁸ På samme tid ble grunnstrukturen i trelastnæringen ytterligere sementert. Det skjedde i tilknytning til krongodssalget.

Under krigen 1657–1660 pantsatte kronen krongods i Bratsberg len til åtte embetskjøpmenn i Skien – de hadde lånt kongen penger til hans krigføring. I 1661 overdrog kronen dette godset til enken etter lensherre Sivert Urne, Catharina Sehested. Dertil kom enda mer gods i Bratsberg, Brunla og Tønsberg len som tidligere ikke var blitt pantet bort. Takseringen av godset ble fastsatt i dialog mellom lederen for embetskjøpmennene i Skien, tidligere fogd Claus Andersen, og Skattkammeret i København. I 1661 var Claus Andersen fullmektig for Catharina Sehested. Han hadde vært fogd for hennes avdøde mann, og med enkens mellomkomst ble Claus Andersen sommeren 1661 lagmann i Skien. Etter et opplegg som de to avtalte, solgte Catharina Sehested hele det krongodset hun hadde overtatt tilbake til Skiens borgermester og råd og andre som først hadde hatt godset i pant, dvs. i første rekke de åtte embetskjøpmennene med Claus Andersen i spissen. Skiens-eliten kjøpte i denne transaksjonen gammelt krongods for i alt 22 343 rd. i Bratsberg, Brunla og Tønsberg len.¹⁹

I 1662 overdrog kronen 46 store eksportsager i Bratsberg til lensherre Jørgen Bjelke for hans utestående fordringer til kronen. Tidligere fogd i Telemark og daværende borgermester Peder Jensen skrev supplikk til kongen på vegne av dem som leide de 38 sagine som kronen ikke drev selv, og bad om å få kjøpe dem. Bjelke medvirket raskt til sagsalget. Som lensherre hadde han et nært forhold til søkerne. De hadde hjulpet ham med å organisere krigsinnsatsen i Bratsberg. Mot en gevinst på 4500 rd. solgte Bjelke de 38 sagine raskt videre til sagleierne i Skien. Med 15 000 rd.

18 Rian 1997, s. 179–183.

19 Rian 1997, s. 414–419.

for sagene og 22 343 rd. for godset hadde dermed Skiens-eliten i løpet av 1661–1662 ervervet sager og gods for over 37 000 rd. Sagenes verdi, regnet i forhold til produksjonen, var i virkeligheten mye større. De åtte tidligere lensherredrevne sagene på Gimsøy beholdt Jørgen Bjelke, og året etter, i 1663, inngikk han og de nye sageierne en vedtekt for sagbruksnæringen i Bratsberg amt. De viktigste bestemmelsene var forbud mot tømmerhandel som ikke ble drevet av sageiere og restriksjoner på omsetning av sageiendom utenfor kretsen av sageiere. Det ble også oppnevnt et utvalg bestående av eieren av Kloster-sagene, lagmannen, magistraten og fire av de fornemste borgerne som var sageiere. De skulle ta framtidige avgjørelser om sagbruksdriften. Året etter, 26. januar 1664, gav Fredrik 3. denne sagvedtekten lovs kraft.²⁰

I 1666 ble Jørgen Bjelke avløst som sag- og godseier av Cort Adeler. Hans far hadde først vært fogd, så kongelig saltverksforvalter og endelig kjøpmann i Brevik. Cort Adeler yngre bror, Niels Sørensen, bygde seg opp som kjøpmann og magistrat i Kragerø og ble amtmann i Bratsberg 1675–1692, avløst av sønnen Henrik Adeler 1692–1710. Cort Adeler gjorde en fenomenal karriere som sjøoffiser i den nederlandske og venetianske marinen før han ble generaladmiral i den dansk-norske flåten i 1663.²¹ Tre år seinere kjøpte han de åtte tidligere lensherredrevne sagene på Gimsøy i Skien, sammen med et betydelig jordegods. Disse sagene hadde Jørgen Bjelke leid ut til Henrik Müller i København, den største av 1600-tallets embetskjøpmenn i Danmark-Norge. Etter et intermezzo der Bjelke i 1666 solgte Gimsøy-godset til Christopher Gabel, solgte Gabel sager og gods videre til Cort Adeler, som slik ble en av de største næringsaktørene i Bratsberg amt, noe hans etterslekt fortsatte med i kombinasjon med høye embeter fram til 1800. Cort Adeler og hans etterslekt ble adlet i 1666.²²

I alt ble det i 1660–70-årene solgt 820 huder/tønner krongods i Bratsberg og 110 tønner i Brunla og Tønsberg amt, 70 prosent til et titall embetskjøpmenn i Bratsberg og 30 prosent til Cort Adeler. Endringene i jordeiendomsforholdene i Bratsberg len/amt kommer fram når vi sammenlikner skattematrikkelen fra 1647 med odelskattemanntallene fra

20 Rian 1997, s. 328–332; Simonsen 1982.

21 Gjeruldsen 2018.

22 Rian 1997, s. 424–429.

1680. I de 33 årene økte andelen som borgere og embetsmenn eide fra 8 til 36 prosent av matrikkelskylden i Bratsberg len/amt. Kronens andel sank fra 24 til 10 prosent, den gamle adelens 2-prosentsandel forsvant, og bøndernes andel gikk ned fra 66 til 54 prosent. Bakgrunnen for nedgangen i bondeandelen var gjeld som følge av lavere tømmerpriser, økende skatter og den lille istidens hyppige avlingssvikt med behov for økte kjøp av importert korn, formidlet av kjøpmennene. Det totale antall borgerlige godseiere i 1680 var 30. Tidligere fogder dominerte, med Claus Andersen i spissen – han eide 150 gårdparter, $\frac{1}{4}$ av borgergodset. Men det var også innslag av fogdeetterkommere som hadde arvet mye jordegods.²³

56 personer eide de 97 eksportsagene i Bratsberg amt ved inngangen til 1688. 14 personer i to slektskretser eide 43 av disse sagene. Ni eiere som ikke var vevd inn i større slekter eide 21 sager, mens 33 personer eide de resterende 33 sagene. 14 av disse sagene ble nedlagt etter sagreduksjonen, som ikke rammet en eneste av Claus Andersen-klanens 25 sager, eid av ti eiere. Ett ledd i sagreduksjonen var at det tillatte kvantum på alle sager ble redusert med $\frac{1}{3}$, men Skiens-eliten brukte sine gode forbindelser og fikk hevet sine kvantum, slik at etter noen år var 96 prosent av den oppgitte skurden før 1688 igjen tillatt.²⁴

I jernverksnæringen var også embetskjøpmenn og deres etterkommere aktive. I perioden 1635–1669 eide medlemmer av den adelige danske familien Urne Fossum og Holden jernverk. Flere av disse var lensherrer i Norge, blant annet i Bratsberg len. Fra 1657 pantsatte en ny generasjon av slekten mer og mer av Holden jernverk til Tønsbergs borgermester, kjøpmannen Anders Madsen, som ved sin død i 1670 var blitt eneeier av Holden. Hans enke, Karen Stranger, solgte i 1675 Holden jernverk til Skiens-kjøpmannen Halvor Borse, en sønn av soknepresten i Hjartdal. Han utvidet driften med å bygge opp Bolvik jernverk. Et inngiftet medlem av Urne-dynastiet, Preben von Ahnen, solgte Fossum jernverk i 1669 til Peter Børting. Denne hadde bak seg en karriere som fogd og forvalter på gods i Danmark. I tillegg til Fossum forpaktet han i 1670-årene Fritsø jernverk, og i 1682 kjøpte han Båseland jernverk ved Tvedestrand. Etter at

23 Rian 1997, s. 407–440.

24 Rian 1997, s. 337–343.

han ble jernverkseier, var Borse assessor i Overberg-amtet, mens Børting ikke hadde noe embete. Forholdet til kronen var viktig for begge, fordi storparten av produksjonen ble solgt til hær og marine, slik at Borse og Børting lå i stadige forhandlinger med militære embetsmenn. Det gjorde også lagmann Claus Andersen som i 1660-årene først ble panthaver og i 1670-årene eier av Brunlanes jernverk. Da en fogd i Telemark ikke klarte å drive inn skatterestanser, overtok Claus Andersen inndrivingen mot at skatteyderne leverte tømmer til hans sagbruk og trekull til jernverket. Lagmannen sendte i 1674–1676 restskatten til København i form av 12 skipslaster jern til kongens flåtestasjon Bremerholm.²⁵

Kjøpmenn med embete engasjerte seg i økende grad også i skipsfart, for å frakte eksportproduktene ut til markedene. I 1678 hadde Langesund og Kragerø tolldistrikter 22 skip på 2662 trelastlester. Det var 28 redere, de fleste eide små andeler. Ni embetskjøpmenn eide 81 prosent av drektigheten. I 1690-årene var deres dominans i distriktets skipsfart redusert. De var bare fire av 30 redere, men disse fire eide snaut halvparten, 2211 lester, av 4641 trelastlestene i 1698.²⁶

Før vi forlater Skien og Bratsberg skal vi også kaste et blikk på slektenes gang. Vi starter med den tyske bergembetsmannen Jørgen von Ansbach, som etter at Kristian 3.s bergverksprosjekt ebbet ut i Bratsberg i 1549 fortsatte som sagbruksgründer, trelastkjøpmann og borgermester i Skien til 1590-årene. Han hadde flere døtre som ble gift med menn som var kjøpmenn i kombinasjon med embeter.²⁷ Vi må velge ett eksempel: borgermester Anders Christensen var gift med Dorthe Gjertsdatter, et oldebarn av Jørgen Ansbach. De drev et handelshus i Skien. Noe av det ble overtatt av datteren Maren Andersdatter, som ble gift med Anders Mikkelsen, fogd i Telemark 1613–1626, som trolig var danskfødt. Han fortsatte som fogd da han overtok en plass i Skien byråd etter sin svigerfar i 1621. Da Anders Mikkelsen døde i 1626, drev enken Maren kjøpmannskapet videre. Første året bestyrte hun også fogderiet. Sønnen Claus var 2 år da faren døde. Da han var 27 år i 1651, ble også han fogd i Telemark, under Sivert Urne, en yngre bror av farens lensherre. Claus sluttet som fogd i 1655, samtidig som

25 Rian 1997, s. 222–225, s. 344–391.

26 Rian 1997, s. 397–404.

27 Finne-Grønn 1910, s. 347–371; Nygaard 2013, s. 67–98; Seierstad 1958, s. 85, s. 129–153.

Sivert Urne sluttet som lensherre. Han beholdt den nære forbindelsen til de følgende lensherrene og amtmennene, som var mer eller mindre i slekt med Urne-brødrene. Claus Andersen var i de følgende årene stiftsskriver samt lensherre- og amtmannsfullmektig, og i 1661 fikk han, som fortalt, det viktige lagmannsembetet ved hjelp av Sivert Urnes enke Catharina Sehested. Som vi videre har sett, ordnet Claus Andersen opp i krongods- og sagsalget i samarbeid med lensherreenken og lensherre Jørgen Bjelke, slik at Skiens-elitens posisjon ble varig befestet. Claus Andersen giftet seg i 1657 med sin kusine Anne Christensdatter, datter av kjøpmann og rådmann Christen Andersen, Claus Andersens morbror. Både brud og brudgom var Jørgen von Ansbachs tipptippoldebarn. Med gods, sagbruk, jernverk og skipsrederi drev ektefellene et stort kjøpmannskap, som enken fortsatte da Claus døde i 1681.²⁸

Claus Andersen brukte sine døtre til dynastibygging. Den eldste datteren Maren ble ni år gammel trolig lovet bort til Anders Madsens eldste sønn, Oluf Tonsberg, som i 1667 ble viselagmann i Skien – han hadde vært sekretær i Danske kanselli. Meningen var nok at Oluf skulle overta farens forretninger i Bratsberg, men så døde han i februar 1669. I stedet ble Maren 15 år gammel i 1673 gift med Skiens rikeste arving, Ansbach-ætlingen Iver Hansen, som var blitt viselagmann etter Oluf Tonsberg og i 1681 ble lagmann etter svigerfar. Oluf Tonsbergs ti år yngre bror Stig hadde studert i Nederland, Flandern og Brabant og vært ansatt som hoffjunker ved Ulrik Fredriks Gyldenløves ambassade til det engelske hoff. Han ble sendt til Skien etter den avdøde broren, og ledet handelshuset sammen med moren da faren døde i 1670. I 1675 giftet han seg med den snaut 16 år gamle Anne Clausdatter – til Stigs død i 1690 var de Skiens største sageiere. I 1692 giftet enken seg med en adelsmann, den tyske obersten Johan von Arnold. Etter tre adelige danske ektefeller var Anne Clausdatter hans første ikke-adelige kone. Arnold var en ny type embetskjøpmann, som giftet seg til en stor forretningsdrift som ektefellene drev fra herregården Borgestad. Claus Andersens sønn Anders Claussen giftet seg i 1693 med Stigs brordatter, Karen Tonsberg, datter av amtmann Mathias de Tonsberg. De overtok gården Nordre Brekke etter Claus Andersen og var

28 Rian 1997, s. 109, s. 113–114; Seierstad 1958, s. 206, s. 222–256.

også sageiere og kjøpmenn. Anders Claussen overtok embetet som assessor i overhoffretten i Kristiania som faren hadde hatt.²⁹

I Skien varte det tette samrøret mellom kjøpmannskap og offentlige posisjoner i 150 år – fra Jørgen von Ansbach til Claus Andersens barn og svigerbarn. Samrøret var på sitt mest intense i første halvdel av 1600-tallet, med viktige følger i de første årene under eneveldet. Men i generasjonen etter Claus Andersen dreide det seg mest om etterdønninger, samtidig som det skjedde en aristokratisering, mest blant etterkommerne til Anders Madsen. De av dem som gikk embetsveien og ble amtmenn og stiftamtmenn, ble adlet under navnet *de Tonsberg*. Et annet utslag av aristokratiseringen var at embetskjøpmennene flyttet fra bygårdene i Skiens sagbruks- og havneområde til staselige gårder i utkanten av byen, i Gjerpen.

Dermed er tiden inne til å svare på spørsmålet: Hvilken type by var Skien? Det fantes et klart element av en statsstyrt by, før 1662 representert av lensherren. Og embetskjøpmennene var i betydelig grad hans kreaturer. Rett nok var lensherren en adelsmann, men han opptrådte ikke i kraft av å være adelig godseier, bortsett fra de 30 årene da Urne-klanen var jernverkseiere, men dette spilte en minimal rolle i forhold til embetskjøpmennene: Skien var ikke en adelsby. I en viss forstand var Skien derimot en nettverksby og hadde tendenser til å være en monopolby, men ikke en privatisert monopolby så lenge tilknytningen til fogdenes skatteinnkreving var utgangspunktet for kjøpmannskapet. Etter 1662 ble lensherren avløst av amtmanden og byrådet av magistraten. Det ble en mer direkte statsstyrt by, men med et sjikt av kjøpmenn som ble mer selvstendiggjort med sterke og varige privilegier, altså en utvikling i retning av en privatisert monopolby.

Embetskjøpmenn i andre regioner

Var det som skjedde i Bratsberg spesielt, eller var det utslag av en allmenn trend? Jeg har allerede røpet at embetskjøpmenn gjorde seg gjeldende andre steder, ikke minst i monarkiets hovedstad København og i den

²⁹ Rian 1990, s. 471–483.

norske stattholderbyen Kristiania. I det danske styringsmiljøet var forholdet mellom lensadelen og deres borgerlige klienter et kjent fenomen. Det store flertallet av lensherrer i Norge var danske, og de hadde mange fogder med seg fra Danmark. Danske relasjoner ble omplantet til Norge under preg av norske samfunnsforhold.

I Danmark og hertugdømmene innkasserte godseiere og lensmenn store mengder landbruksvarer i avgiftsbetaling fra leilendinger (festebønder) og skatteyttere. Fogdene forvaltet innkrevningen og stod i et tett tjenesteforhold til sine adelige herrer. Noen av dem var sønner av velstående festebønder som godseierne hadde oppdaget som lovende unge menn, eller de var borgersønner fra en by i nabolaget. Før landavståelsene til Sverige fantes det 80 byer i Danmark (mot 10 i Norge). Fram til de første tiårene av 1600-tallet var det vanlig at kjøpmenn i disse nabobyene tok seg av den videre omsetningen av avgiftsvarene – i eksport til Tyskland og Nederlandene. Disse eksportørene var tidligere fogder og skrivere som stod i et tett forhold til godseierne de hadde tjent, og som de nå handlet med. Lensmennene fremmet sine borgerlige klienters karrierer i bystyrene som rådmenn og borgermestere, som tollere eller i andre stillinger. De formidlet statskontrakter der vareleveransene gikk den andre veien fra kjøpmennene til kronens byggeprosjekter og konsum.³⁰ Når danske adelsmenn kom til Norge som lensherrer, hadde de med seg sine klienter fra Danmark, eller de foretrakk andre danske klienter som var fortrolige med dette handelssystemet – særlig sønderjyder da deres byer ble rammet av tredveårskrigen. Norskfødte fogder kunne også komme på tale – noen av dem var fortrolige med det danske systemet gjennom deres danske fedre.

En faktor som kan ha fått noen danske borgersønner til å flytte til Norge, var den sentralisering av handelen med kronen som fant sted i Danmark i 1630–40-årene: Mulighetene skrumpet i de danske provinsbyene, mens de vokste i København og Norge. Kjøpmenn i København overtok hovedrollene som statens forretningsforbindelser.³¹ Dette genererte en rikdom som gjorde dem til statskreditorer. Flere av dem hadde

³⁰ Degn 1989, s. 527–546; Petersen 1980, s. 243–293.

³¹ Jespersen 1987, s. 1–34; Petersen, Jespersen & Jespersen 1984, s. 412–442.

fått sin utdanning som skrivere i lensstyret, der de solgte og kjøpte varer for kronen. Disse storkjøpmennene vevde seg tett inn i statens økonomi, ofte med formelle posisjoner i embeter. De oppnådde privilegier som forpaktninger og tollfrihet, de var aksjonærer i de kongelig dominerte kompaniene, de var industrierer, bygningsentreprenører, boligspekulanter og leverandører til hoffet, det militære og til byggeprosjekter. Københavnerne overtok stadig mer av kronens landbruksvarer på bekostning av de danske provinskjøpmennene. De oppnådde gode avanser på kronens korn og okser som de solgte videre. Spesielt lønnsomt var det å selge korn til Norge mot betaling i norsk trelast. Dette gjorde det mulig for dem å selge norsk tømmer til kronen (til flåten og byggeprosjekter) til rundelige avanser, i de mest ekstreme tilfellene under Korfits Ulfeldt med ren svindel, som Ulfeldt og statsleverandørene delte gevinsten av (fiktivt tømmer og fantasipriser).³²

Det som skjedde i stattholderbyen Kristiania var en avglans av det som skjedde i København. Borgermester Niels Tollers intime samarbeid med Jens Juel i 1620-årene dannet grunnlaget for sønnen Niels Tollers karriere fra farens død i 1642 til sønnens død i 1676. Han overtok forpaktningen av de kongelige sagene i byen, og med inntektene fra trelasthandelen kunne han kjøpe et stort krongods rundt Kristiania i krongodssalget i 1660-årene – alt dette i kombinasjon med embeter, først som ammunisjons- og materialforvalter, seinere som viselagmann i Tønsberg og assessor i overhoffretten. Også moren, tollerdatteren Karen Lucht fra Helsingør (død 1649), fortsatte som enke kjøpmannskapet i et nytt ekteskap med den tyske obersten Georg von Reichwein. Seinere gjorde Niels Toller d.y.s døtre, Karen (1662–1742) og Anne Kathrine (1666–1724), det samme i sine ekteskap med de adelige tyske generalene Casper Herman Hausmann og Hans Ernst von Tritzchler. Disse ekteskapsarrangementene lignet på Anne Clausdatters ekteskap med Johan von Arnold i Skien.³³

Halvsøsknene til Niels Toller d.e. hadde slektsnavnet Mechlenburg, fra en av Flensburgs ledende kjøpmannsfamilier. Sammen med moren kom de til Norge i slutten av 1620-årene. Disse halvsøsknene hadde

32 Jørgensen 1957; Lind 1894–95, s. 367–410.

33 Bull 1927, s. 57; Sprauten 1992, s. 171–172, s. 175.

Karen Toller (1662–1742) stammet fra to generasjoner embetskjøpmenn i Kristiania og Tønsberg og var gift med general Caspar Herman Hausmann. Som arving ble hun en av Kristiania rikeste og største eiendomsbesittere i første halvdel av 1700-tallet. Sammen med Hausmann drev hun stort i rederi og trelasthandel. Hun reiste en ny hovedbygning på den gamle bispegården i 1725, et prangende bevis på hennes rikdom.

Foto: Norsk Folkemuseum. Bildet kan ikke gjenbrukes uten tillatelse.

tre farbrødre som var fogder, en i Danmark og to i Norge (Helgeland og Nordmøre). Halvsøsknene etablerte seg i Kristiania og Drammen. Halvbroren Vilhelm Mechlenburg ble under Hannibal Sehested en ledende embetsmann i finansforvaltningen i Norge, i kombinasjon med sagbruks- og godsdrift og trelasteksport. Han beholdt disse posisjonene livet ut, til 1677. Han ble etterfulgt av fem barn som kom i ledende posisjoner, blant annet inngiftet i Tonsberg- og Stockfleth-familiene. Brødrene Hans og Jakob Stockfleth kom fra Haderslev i slutten av 1620-årene. De ble sentrale i fogdenettverket i Akershus len, mens en tredje bror ble biskop i Kristiania. Hans Stockfleth var fogd i tre fogderier etter tur, ble gift med Niels Toller d.e.s halvsøster Margrethe Mechlenburg, forpaktet et sagbruk av kronen i Modum og overtok borgermesterembetet i Kristiania etter

Niels Toller d.e., fra 1643 til sin død i 1664. Hans Stockfleth lånte penger til kronen, skaffet seg et krongods, og fikk også privilegier i sagbruksdriften. Foruten Modum hadde han sager på Ringerike og Romerike, i Aker og Follo og var storekspertør av trelast i Drammen og Kristiania. Broren, Jakob Stockfleth, var fogd i en årrekke og døde som kjøpmann og rådmann i Kristiania. Jørgen Philipsen (ca. 1620–1696) giftet seg i 1656 med enken, var fogd i Gudbrandsdalen i slutten av 1650-årene, lånte kronen penger og fikk utlagt mye krongods i Gudbrandsdalen, og drev i tillegg stort som sagbruker og trelastekspertør med skattefrihet. Kronen brukte ham i offentlige kommisjoner, og enda han bodde i Kristiania ble han lagmann på Opplandene, kombinert med å være assessor i overhoffretten. I 1676 ble han lignet som Kristianias rikeste mann.³⁴

Knut Sprauten sammenfatter fogdenes suksess slik: «Når en ser at de rikeste borgerne i Kristiania omkring og etter 1650 hadde startet som fogder, illustrerer det at de må ha hatt svært gode muligheter til å berike seg ved kjøp og salg eller på annen måte.»³⁵ Poenget kan allmenngjøres til også å gjelde andre kombinasjoner av embete med handel.

Hva skal vi da konkludere med om Kristiania? Stattholderen sørget for et betydelig element av statsstyrt by, legemliggjort av den hardhendte flyttingen av byen fra øst- til vestsiden av Bjørvika. I ly av Akershus ble Kristiania en festningsby. Men som i Skien gjorde embetskjøpmennene Kristiania også til en nettverksby, og i noen grad en privatisert monopolby. Det skjedde gjennom privilegert kontroll med mye av næringsdriften, oppnådd i nettverk av familierelasjoner, med embetsinnehav som stivet av veven.

Slik var det også med Tønsberg. Vi har allerede stiftet bekjentskap med Tønsbergs dominerende næringsaktør, Anders Madsen, også han fra Haderslev. Med ham som nøkkelperson, ser vi også at monopol og nettverk strakte seg utover til nabobyer, dvs. at Tønsberg, Skien, Drammen (Bragernes og Strømsø) og Kristiania var omfattet av det samme privilegientende nettverket – de utgjorde et konglomerat av monopoler innenfor sagbruks- og trelastnæringen.

34 Bull 1927, s. 61, s. 117, s. 124, s. 449; Eyben 1929, s. 4–54; Koht 1952, s. 95–97; Rian 2004, s. 425–427; Sprauten 1992, s. 175, s. 187.

35 Sprauten 1992, s. 187.

Anders Madsen startet sin karriere som skriver hos lensherren i Tønsberg len, Gunde Lange. Siden forvaltet han Tønsberg prostigods for en adelsmann i Danmark, giftet seg i 1635 med Karen Stranger, av en gammel kjøpmannsfamilie i byen, var borgermester 1638–1661, og i 1660-årene ble han stadig brukt i kongelige kommisjoner, med tittelen kongelig kommissarius. Som flittig supplikksskriver skaffet han seg gjentatte ganger fordeler, til slutt skattefritak for alt sitt gods på livstid. Dette godset ble ervervet fra kronen og adelsmenn via lån mot pant og fra bondedebitorer gjennom Anders Madsens store handel med trelast og krambodvarer, etter hvert også jernverk og skipsrederi. På folkemunne het det at han fikk hjelp av fanden til å kjøre tømmer på vinterføre. En annen fordel Anders Madsen skaffet seg, var ekspertise i prosessføring – han vant en rekke rettssaker om økonomiske tvister.³⁶ I allianse med Claus Andersen-dynastiet fortsatte sønnen Stig Tønsberg forretningsdriften i Skien, mens datteren Kirsten giftet seg med Niels Toller d.y. i Kristiania og bidrog til den elitære kontinuiteten, som fortsatte med deres datter Karen Toller og Caspar Herman Hausmann. Karen Tollers bror Mathias de Tønsberg giftet seg inn i Mecklenburg-dynastiet og gjorde embetskarriere, etterfulgt av sønnen Vilhelm de Tønsberg. Begge ble stiftamtmenn og hadde etter tur sete i Slottsloven 1704–1722. Enda veien gikk opp i embetsaristokratiet, fortsatte kjøpmannskapet inn på 1700-tallet, med base i Drammen.³⁷

Bildet som Anders Madsens etterslekt viser oss, blir det samme når vi beveger oss sørover til Agder. Her må vi nøye oss med 1600-tallets sentralskikkelse Laurits Andersen Undal. Hans far var toller Anders Johnsen på Unnerøy i Undal (Audnedal), som ble familiens slektsnavn. Han var fra Karlskrone (nå: -krona) i Skåne og kom til Agder som handelsfullmektig for borgermesteren i hjembyen. Anders Johnsen kombinerte tollerembetet med handel, blant annet leverte han eiketømmer til marinen. Da Kristiansand ble kjøpstad i 1641, etablerte han seg der. Sønnen Laurits var født ca. 1631, ble innskrevet ved universitetet i København i 1651 og utnevnt til lagmann, 24 år gammel, i 1655, da han giftet seg med den forrige lagmannens datter. Han var lagmann i 48 år til han døde i 1703, på

³⁶ Johnsen 1934, s. 103–119.

³⁷ Huitfeldt-Kaas 1888, s. 26–38; Johnsen 1934, s. 119–120.

vanlig vis kombinert med å være assessor i overhoffretten. Både far og svigerfar var embetskjøpmenn, og Undal førte videre den omfattende eksporthandelen med trelast som de hadde drevet med. Han ble godseier og drev dessuten Båseland jernverk 1665–1683. Som Claus Andersen i Skien og Anders Madsen i Tønsberg utførte han oppdrag for kronen. En søster, Birthe, var gift med borgermester Peder Jensen i Skien, som ledet privilegieforhandlingene for Skien i 1662. En datter, Anna Augusta, var gift med sønn til Wilhelm Mechlenburg i Drammen. To andre døtre ble gift med høyt rangerte offiserer.³⁸

Vi møter samme bilde vest- og nordover: Klientforhold til lensherren genererte de byråkratisk-merkantile karrierene. I Stavanger kom i begynnelsen av 1620-årene fire sønderjyske brødre: Søren, Henrik, Godske og Jens Pedersen Godtzen. Søren var den fremste. Typisk nok var han allerede i 1622, bare 23 år gammel, lensherre Henrik Billes fullmektig, og slik fortsatte han for de etterfølgende lensherrene til 1647. Han var fogd i Jæren og Dalane til 1632, ble rådmann i Stavanger i 1634 og borgermester fra 1638 til han døde i 1665, fra 1643 kombinert med å være tollere, et embete han overtok etter sin svigerfar, Christen Thrane, som selv var 2. generasjons embetskjøpmann i Stavanger. Søren Godtzens enke, Elisabeth Thrane, førte kjøpmannskapet videre etter mannens død. Også i Stavanger med oppland florerte slektskap og inngifte. Johannes Elgvin sammenfatter det slik: «Gjennom hele 1600-tallet var byens ledende familier beslektet med og inngiftet i hverandre i en slik grad at de hang sammen som erteris.»³⁹ Altså et statsstyre som genererte et monopolisert nettverk.

Vi har allerede omtalt krongodssalgene i Bergen stift: Embetskjøpmennene dominerte som avtakere. La oss også her nøye oss med noen få eksempler på karrierer i Norges største by. En av sønderjydene i Kristiania flyttet til Bergen: Herman Garmann startet som underskriver på Akershus, ble tollskriver i Bergen i 1636, var godsforvalter og kjøpmann, tok borgerskap og var rådmann 1648–1665, generaltollforvalter nordafjells 1654–1669, kommersedirektør 1665–1669 og magistratpresident fra 1665 til han døde i 1674. En kollega, Ove Jensen, startet karrieren

38 Næss 2014, se navnerregister over lagmenn: L. A. Undal, s. 457; Steen 1941, s. 83–202; Thomle 1904, s. 114–137.

39 Elgvin 1956, s. 41, s. 63–64, s. 107–111, s. 206.

som kongens kjøkkenskriver i København og ble forvalter av gods på Vestlandet for kronen og danske adelsmenn. Han drev et mangfoldig kjøpmannskap, tok borgerskap i 1639, var rådmann 1642–1653 og borgermester fra 1653 til han døde i 1675. Og endelig nevner jeg brødrene Hans, Niels, Henning og Peder Hansen (Smit), kjøpmannssønner fra Tønder i Slesvig. Alle fire gjorde byråkratisk-merkantile karrierer som munnet ut i store krongodskjøp. Den fremste av dem var Hans. Han var slottsskriver på Bergenhus 1641–1648, tok borgerskap, var rådmann 1648–1650, borgermester 1650–1652, lagmann 1652–1666, ble kongelig kommissarius (som Anders Madsen) og overhoffrettsassessor. Som kronen på verket ble han i 1676 adlet under navnet Lilienskiold, fem år før han døde. Disse seks nevnte danskfødte embetskjøpmennene i Bergen overtok alene 1200 lauper, 1/3 av alt krongods som ble solgt i Bergen stiftamt.⁴⁰ I omtalen av Herman Garmann sier Anders Bjarne Fossen det på sin måte: Han var «prototypen på de mange bergenske ‘embetsmannsborgere’ – danske menn som skaffet seg ledende stillinger innen byforvaltningen gjennom sine kontakter til sentraladministrasjonen, og som konsoliderte sin økonomiske og sosiale posisjon gjennom rimelige oppkjøp av kronens jordegods.»⁴¹

Selv om Bergen hadde et langt mer tallrikt borgerskap enn andre norske byer, liknet byen sterkt på det vi har sett avtegnet seg i Kristiania, Tønsberg, Skien og Stavanger. De statlige institusjonene var her så ressurssterke at vi må kalle Bergen en statsstyrt by som utviklet seg til en nettverksby. Bergens-eliten på 1600-tallet minner mest om Kristiania, og noen av toppfolkene startet da også sine embetskarrierer i København og Kristiania. Likevel må det sies at Bergens-eliten ikke var så dominerende innad i forhold til det øvrige borgerskapet som eliten i andre norske byer. Dette hang sammen med at så mange kjøpmenn deltok i den tradisjonsrike fiskehandelen som ikke lot seg nyorganisere på samme måte som trelasthandelen på Østlandet.⁴²

40 Fossen 1979, s. 260, s. 266, s. 861–862; Reksten 1985, 1, s. 108–125; Wiesener 1929, s. 398–399; Wiesener 1936, s. 31–32.

41 Fossen 1979, s. 260.

42 Eliassen 2006, s. 216–237.

Endelig flytter vi fokus til Trondheim: Steinar Supphellen skriver at for flere kjøpmenn, «særlig de danskfødte, gikk veien ofte via en eller annen forvaltningsfunksjon».⁴³ To av de fogder som ble domfelt av Bjelke-kommisjonen i 1632, Otte Lorch og Laurits Bastiansen, ble borgermestre og var blant Trondheims rikeste kjøpmenn på midten av 1600-tallet.⁴⁴ Samtidig svingte jyden Anders Jensen Helkand seg opp som sagbruker og sildehandler. Han startet som skriver hos kongens kansler i København, var 1622–1642 fogd i Nord-Norge for biskopen i Trondheim, og ble etter tur byfogd, rådmann og borgermester i byen. Broren, Rasmus Jensen Hellekande, var i 1630-årene den største statsleverandøren i København. I 1631–1647 betalte kronen ham 576 000 daler for vareleveranser, mye av dem stammet trolig fra broren i Trondheim.⁴⁵

Tre av sønnene til slottsskriveren på Riberhus, Hans, Eiler og Casper Christoffersen Schøller, ble alle fogder i Trøndelag (Orkdal, Gauldal, Bakke kloster og Selbu). Hans og Eiler døde før 1630, mens Casper levde til 1661 og ble Trondheims rikeste mann. Han hadde borgerskap fra ca. 1630 og var fogd til 1644. I 1661 drev han 25 sager i Trøndelag, Nordmøre og Romsdal. Alt før krongodssalgene var kommet skikkelig i gang eide han 150 spann gods. Schøller-slekten tilhørte i ettertiden Trondheims aristokrati og ble blant andre inngiftet i Tonsberg-slekten.⁴⁶

Den nye norske overklassen – kjennetegnene

Historien om embetskjøpmennene i Norge er en saga om nettverksbygging i symbiose mellom myndighetene og de næringsdrivende. På 1600-tallet i Norge var disse mennene høyt og lavt. Med utgangspunkt i strategiske stillinger i finansadministrasjonen gjennomdrev de skatteveksten i kombinasjon med å bygge opp store handelshus, med forgreninger i protoindustri (sagbruk og bergverk), skipsfart og godsdan- nelser. I to-tre generasjoner fra ca. 1620 til slutten av århundret preget embetskjøpmennenes nettverk de norske kjøpstedene. Bærebjelken var

43 Supphellen 1997, s. 115.

44 Fladby 1963, s. 164; Supphellen 1997, s. 109.

45 Jørgensen 1957; Sogner 1962, s. 121–122.

46 Dybdahl & Bull 2005, s. 161–210; Sogner 1962, s. 106–122; Supphellen 1997, s. 101–120.

patron–klientforholdet til lensaristokratiet før 1660, med kongen som øverste beskytter. Det danske innslaget var dominerende – det utdypet det danske veldet før det fra slutten av 1600-tallet forplantet seg til en innenlandsk norsk overklasse med bånd til Danmark. Sett i perspektivet til de øvrige borgerne var disse familiene som gjøkunger i reirene: De menige borgerne stilte på linje med bøndene i tapet av posisjoner og økonomiske muligheter. Denne 1600-tallseliten i norske byer gir oss stoff til en definisjon av byene som statsstyrte byer på vei over til nettverksbyer og til dels privatiserte monopoler. Alt dette genererte konglomerater av økonomisk makt i nettverk som omspant flere byer og distrikter. Det gav tilskudd til en ny overklasse i Norge, som fylte de ledige tomrommene etter den gamle overklassen som tapte kampen om politisk og økonomisk makt på 1500-tallet.

Litteratur

- Brevik, T. (1973): *Poul Hansen – fogd i Øvre Telemark 1746–1770*. Hovedoppgave, Oslo: Historisk institutt, UiO.
- Bull, E. (1927): *Kristianias historie*, bd. 2, Oslo: Cappelen.
- Degn, O. (1989): Byer, byhierarkier og byudvikling i Danmark 1550–1700, *Historie, Jyske Samlinger*, 17 (4), s. 527–546.
- Dybdal, A. & Bull, I. (2005): *Trøndelags historie*, bd. 2, Trondheim: Tapir.
- Elgvin, J. (1956): *En by i kamp. Stavanger bys historie 1536–1814*, Stavanger: Stabenfeldts forlag.
- Eliassen, F.-E. (2006): «Småbyenes storhetstid, ca. 1500–1830», i Helle, K., Eliassen, F.-E., Myhre, J. E. & Stugu, O. S., *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*, Oslo: Pax.
- Eyben, A. v. (1929): *Stamtavle over slægten Stockfleth som agnatisk nedstammer fra Eggert Stockfleth*, København: H. H. Thieles Bogtrykkeri.
- Finne-Grønn, S. H. (1910): «Jørgen von Ansbach, Engel Jensen og slegten Klouman», *Norsk tidsskrift for genealogi*, bd. 2, Kristiania: Cammermeyers boghandel, s. 347–371.
- Fladby, R. (1963): *Fra lensmannstjener til Kongelig Majestets Foged*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Fossen, A. B. (1979): *Borgerskapets by 1536–1800. Bergen bys historie*, bd. 2, Bergen: Universitetsforlaget.
- Gjeruldsen, O. H. (2018): *Cort Adeler. En biografi*, Oslo: Cappelen.
- Hovstad, H. (1973): «Det københavnske patriciat», *Historisk tidsskrift*, 52, s. 158–167.

- Huitfeldt-Kaas, H. J. (1888): «Optegnelser om Familierne de Tonsberg og von Tritzschler», *Personalhistorisk Tidsskrift*, 2 (3), s. 26–38.
- Jespersen, L. (1987): «Ryresolutionen og den jyske borgerbevægelse 1629», *Historie, Jyske Samlinger*, 17 (4), s. 1–34.
- Johnsen, O. A. (1906): *De norske stænder*, Kristiania: Jacob Dybwad.
- Johnsen, O. A. (1909): *Hannibal Sehesteds statholderskab 1642–1651. Et tidsskifte i Norges historie*, Kristiania: Aschehoug.
- Johnsen, O. A. (1934): *Tønsbergs historie*, bd. 2, Oslo: Gyldendal.
- Jørgensen, J. (1957): *Det københavnske patriciat og staten ved det 17. århundredes midte*, København: Det historiske institut, KU.
- Jørgensen, J. (1966): *Rentemester Henrik Müller. En studie over enevældens etablering i Danmark*, København: Eget forlag.
- Lind, H. D. (1894–1895): «Underslæb på Bremerholm under Korfits Ulfeldts finansstyrelse», (*Dansk*) *Historisk Tidsskrift*, 6, V, s. 367–410.
- Koht, H. (1952): «Philipssøn, Jørgen», *Norsk biografisk leksikon*, bd. 11, Oslo: Aschehoug, s. 95–97.
- Meddelelser fra det norsk Rigsarchiv*, bd. 1, Kristiania: Feilberg og Landmark.
- Nielsen, Y. (1872): *Jens Bjelke til Østraat. Norges Riges Kantsler. Et Bidrag til Norges indre Historie i den første Halvdel af det syttende Aarhundrede*, Kristiania: Mallings Bogtrykkeri.
- Norske supplikker 1660–1662*, bd. 1 (1988), Oslo: Kjeldeskriftfondet.
- Nygaard, J. (2013): «... af stort est du kommen». Henrik Ibsen og Skien. Oslo: Senter for Ibsen-studier, UiO.
- Næss, H. E. (2014): *Fiat justitia! Lagmennene i Norge 1607–1797*, Oslo: Riksarkivets skriftserie.
- Petersen, E. L. (1980): *Dansk social historie*, bd. 3, København: Gyldendal.
- Petersen, E. L., Jespersen, K. J. V. & Jespersen, L. (1984): *De fede år. Odense 1559–1660. Odense bys historie*, Odense: Odense Universitetsforlag.
- Reksten, E. (1985): *Krongods og kongsmenn. Jordsalg og sosial endring på Vestlandet 1650–1700*, bd. 1–2, Oslo: Novus.
- Rian, Ø. (1975): *Jens Juels stattholderskab 1618–1629. En studie i stattholderembetets kompetanse og funksjoner*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Rian, Ø. (1984): «Hva og hvem var staten i Norge?», i Petersen, E. L. (red.), *Magtstaten i Norden i 1600-tallet og dens sociale konsekvenser*, Odense: Odense Universitetsforlag, s. 73–98.
- Rian, Ø. (1997): *Bratsberg på 1600-tallet. Stat og samfunn i symbiose og konflikt*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Rian, Ø. (2004): «Hans Stockfleth», «Henning Stockfleth», *Norsk biografisk leksikon*, utg. 2, bd. 8, s. 425–427.
- Seierstad, I. (1958): *Skiens historie*, bd. 1, Skien: Skien kommune.

- Simonsen, L. (1982): *Jørgen Bjelkes kjøp og videresalg av enkeltgårder og alle hans Majestets sager i Bratsberg len/amt*. Hovedoppgave, Oslo: Historisk institutt, UiO.
- Sogner, B. (1962): *Trondheim bys historie*, bd. 2, Trondheim: F. Brun.
- Sprauten, K. (1992): *Byen ved festningen. Fra 1536 til 1814. Oslo bys historie*, bd. 2, Oslo: Cappelen.
- Steen, S. (1941): *Kristiansand historie 1641–1814*, Oslo: Grøndahl & Søn.
- Supphellen, S. (1997): *Trondheims historie*, bd. 2, Oslo: Universitetsforlaget.
- Thomle, E. A. (1904): «De ældste Led af Familien Undal (Undahl) i Norge», *Personalhistorisk Tidsskrift*, s. 114–137.
- Wegener, C. F. (red.) (1856–60/1974): *Danske Kongers Haandfæstninger og andre liknende Acter*, København: Geheimearchivets Aarsberetninger.
- Wiesener, A. M. (1929): «Herman Garmann», *Norsk biografisk leksikon*, bd. 4, Oslo: Aschehoug, s. 398–399.
- Wiesener, A. M. (1936): «Ove Jenssøn», *Norsk biografisk leksikon*, bd. 7, Oslo: Aschehoug, s. 31–32.

Primærkilder

- Riksarkivet. Stathaldararkivet. D. X. Ymse pakkesaker 1574–1770, pk. 15–17.
Dokument frå Sehested-kommisjonen.